

Az emlékezet társadalmi funkciói Kolozsváron (1440–2012)

A 2002-től végzett kutatásaim célja az volt, hogy bemutassa, leírja és értelmezze azokat az emlékezési alakzatokat és folyamatokat, amelyek Kolozsvár lokális kulturális és/vagy kollektív emlékezetformáinak témakörébe, társadalmi problematikájába tartoznak.¹ A kulturális emlékezet termelésének folyamatát, az emlékezet létrehozásának stratégiáit, az emlékezet társadalmi használatát vizsgáltam. Egyetlen város emlékállítási és emlékezési folyamatainak szerveződését, működését és hatását elemztem. A terepkutatás Kolozsváron történt. Célom, hogy egy szervezettebb képet nyújtsak az időkezelés, a múlthasználat, emlékezet és lokalitás kapcsán. Az emlékezet létrehozásának, kihelyezésének és használatának vizsgálatát az emléktábla- és szoborállítások, illetve a megemlékezési szertartások és emlékünnepek áttekintésére és kutatására alapozom.²

Az emlékezetet biztosító, fenntartó eljárásokat, kulturális eszközöket és formákat, az emlékállítás médiumait, nyelvét és műfajait Jan Assmann az *emlékezés alakzatainak*³ nevezte. A kutatás során hasznosított forrástípusok, vizsgált alakzatok közé tartoztak: 1. az emlékállítás és emlékezés rítusai (emléktábla- és szoborállítások, emlékterek létrehozása, avatóünnepségek, megemlékezési szertartások, nemzeti ünnepek, koszorúzások stb.), 2. az emlékállítás szövegtípusai és műfajai (feliratok, avatóbeszéd, emlékbeszéd stb.), illetve 3. az emlékállítások (szöveges) reprezentációi (emlékkönyvek, emléklapok, emlékalbumok, díszalbumok, monográfiák, az esemény utótörténetei stb.).

Az elemzés alapjául szolgáló adattár a Kolozsváron 1440 és 2012 között, a datálás és emlékállítás szándékával létrehozott feliratokat, emléktáblákat, szobrokat és emlékműveket, valamint az ezekhez kapcsolódó adatokat tartalmazza. A teljesség igényével összeállított, 768 tételt tartalmazó korpusz a történeti, a városban már nem fellelhető anyagot is felöleli, a következő forrástípusok alapján azonosítva: 1. történeti, helytörténeti, művészettörténeti és turisztikai jellegű forrásmunkák (287 forrás), 2. napilapok, hetilapok (1848–2012),⁴ 3. terepmunka, résztvevő megfigyelés (emlékállítások, meg-

¹ A szöveg a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Kolozsvár, 2011) elhangzott, *Emlékezet és társadalom. Írás és rítus a 15–20. kolozsvári emlékezési gyakorlatban* című előadás jelentős mértékben továbbfejlesztett, továbbgondolt változata. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A téma alapos bemutatása és elemzése, a kutatás kötetben megjelent eredménye: Jakab A. Zs. 2012b.

³ Assmann 1999: 35–43.

⁴ A következő lapokat tekintettem át: *Pesti Hírlap* (1848), *Magyar Polgár* (1867–1904), *Ellenzék* (1880–1944), *Kolozsvár* (1889–1897), *Történelmi Lapok* (1892–1903), *Vasárnap* (1902), *Kolozsvári Munkás* (1904), *Patria de Duminičă* (1924–1928), *Keleti Ujság* (1919–1944), *Gazeta Ilustrată* (1932–1939), *Kolozsvári Szemle* (1942–1944), *Făclia* (1945–1971), *Igazság* (1945–1989), *Egység and Új Út* (1946–1950), *Erdélyi Híradó* (1989–1996), *Szabadság* (1989–2012), *Adevărul de Cluj* (1992–1994), *Orașul* (2006–2008).

emlékezések) (2002–2012).⁵

Az emlékéllítés és az emlékezési gyakorlat vizsgálata szükségszerűen több szempontból közelíthető meg, illetve két nagyobb tematikus egységre bontható. A kutatás egyrészt az emlékéllítésre mint folyamatra koncentrálna, a (létrehozott) múlt publikus térbe való kihelyezésének eljárásait és az emlékéllítés történetiségét vizsgálva. Ennek a részvizsgálatnak a célja egyrészt az emlékezés helyi alakzatainak a rendszerbe szervezése, másrészt ennek segítségével (is) megválaszolni azt a kérdést, hogy az idő narrativizálása, az emlékezet létrehozása (datálás, emlékmegőrzés, emléktábla- és szoborállítás) hogyan szervezi, építi (újra) a teret, milyen eseményt tesz láthatóvá, látványossá.

Az 1440–2004 közötti emlékéllítések történeti vizsgálata az akkumulált idő problematikája mentén több kérdést is felvet. Hogyan termelődött ki ebben az időbeli vagy történeti síkban az az elképzelés, hogy a jelennek előzménye van, illetve hogy a társadalom jelene valamilyen pragmatikus vagy szimbolikus kapcsolatban áll a múlttal? Milyen társadalmi-politikai kontextusban fordul a figyelem a múlt felé? Melyek a kiváltói az intenzívebb múltra figyelésnek? Hogyan szervezi meg a társadalom a maga történetét? Milyen eljárásai vannak az emlékezetszervezésnek? Milyen társadalomkép konstituálódik az emlékéllításokban? Milyen események indítják el az emléktáblák, szobrok stb. általi emlékezést, milyen eseményeket, magatartásokat, narratívákat jelenít meg az emlékéllítés?

Az emlékezési gyakorlat mint a múlt szimbolikus birtokbavétele vagy rituális használata a kutatás másik perspektíváját nyitja meg. Az emlékezet fenntartására, használatára (megemlékezések, ünnepek) figyelve célozom azokat a jelenbeli szimbolikus mechanizmusokat bemutatni, amelyek a múlt eseményeit élesztik fel. A közös múlt által körvonalazható emlékezetközösség, a múltat megélő kolozsváriak számára az emlékezés identitástermelő mechanizmus is, a lokális – és regionális – társadalom mentalitását is formálja, alakítja. Ezért releváns és szükségszerű annak vizsgálata, hogy az emlékéllítések és megemlékezések milyen diskurzusok mentén szerveződnek, milyen diskurzusokat termelnek ki, milyen emlékezetet konstruálnak meg, milyen kulturális viszonyt tartanak fenn a múlttal, milyen identitásmintákat kínálnak fel a társadalom tagjai számára.

Az emlékezet szerveződése a 20. századra (és most már a 21. század fordulójára is érvényesen) a társadalomtudományos gondolkodás egyik legérzékenyebb problémájává, a kutatások egyik legtermékenyebb területévé vált. Ennek a szerteágazó kutatói hagyománynak a bemutatására, a diszciplínák által felhalmozott eredményeire, a felvetett kérdésköreire, összefüggéseire mutattam rá. Mivel az emlékezettről való diskurzus interdiszciplináris kontextusban szerveződik, ezért a történettudományok, a kultúratudományok és a társadalomtudományok elméleti megközelítéseit egyaránt a kutatásom elméleti keretének lényeges összetevőiként gondoltam el. Ezt a keretet a francia szociológia, a brit szociálintropológia és az amerikai kulturális antropológia, és nem utolsósorban a magyar néprajztudomány legfontosabb állításaira építettem fel.

Kutatásom szempontjából az emlékezet legfontosabb funkciója az, hogy biztosítja

⁵ Vö: Jakab A. Zs. 2012a.

(kialakítja és fenntartja) a kapcsolatot a generációk között, illetve a kortárs társadalom tagjai között. Az emlékezet: generációk közötti kommunikáció. Ezért amennyiben a vizsgált emlékezési alakzatokra úgy tekintünk, mint valami állandósított kapcsolatra a társadalmak jelene és múltja között, illetve mint különböző idősíkokat kitermelő, összekapcsoló folyamat lenyomataira, akkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a kommunikáció a kultúrában zajlik, illetve azt termeli.

A társadalomban zajló, a társadalom szervező emlékezet és emlékezés az egyéni emlékezés spontaneitásával szemben a szervezethez tartozó emlékeztetőket, emlékeztető helyszíneit, tárgyait, aktorait vannak, jelentéseket, jelentés-összefüggéseket (ideológiák, mechanizmusok) eredőjében jön létre és változik, társadalmi, politikai és kulturális kontextusok teremtik és azokra hat vissza.

1. A társadalomtudományi felfogás szerint a *hagyomány* (*tradition*) az, ami a múltat közvetíti.⁶ A kulturális javak kanonizált, anyagiasított vagy szimbolikus formáit az utóbbi évtizedekben az örökség (*patrimoine*, *cultural heritage*) fogalmával írják le. A fogalom a „megemlékezések korának” emlékezetdömpingje⁷ nyomán meglehetősen leterhelődött: „tizenöt év alatt az örökség fogalma magába vonta a közelmúltat, az öntött elemes építészetet és a haszonépületeket, a pályaudvarokat és a piacokat, amelyekre ma már másképp tekintünk.”⁸

2. A kulturális hagyományokhoz nagyon szorosan kötődnek a politikai reprezentációk, azokat nagyban meghatározzák a különböző politikai intenciók is. Ezt a két (kulturális és politikai) kategóriát és intenciót nem érdemes szétválasztani, mert látnunk kell, hogy nagyon sok olyan hagyomány, múltkép van, amely éppen a politikai ideológiák és mozgalmak kontextusában szerveződött vagy került kitalálásra.⁹ Éppen ezért Eric Hobsbawm a kollektív emlékezetet *kitalált hagyományként* (*invented tradition*), a 19. századi, gyors társadalmi-gazdasági változásokat mutató Európa hagyományteremtéseként értelmezi. A tömeges hagyományteremtés időszeke az 1870 és 1914 közötti ötödfél évtized.¹⁰ „A »kitalált hagyományoknak« jelentős társadalmi és politikai funkciójuk van. És enélkül nem is jelennének meg és nem is szilárdulnának meg.”¹¹ Itt többnyire azokat a társadalmi-politikai kezdeményezéseket kell kiemelnünk, amelyek nyomán bizonyos politikai szereplők és történelmi események, folyamatok másfajta összefüggésben, másfajta kontextusban kerülnek bemutatásra, és ezek által egy másfajta múltkép és történelemkép termelődik.

3. A kulturális tudás vizsgálata a társadalmi élet különböző szinterein megjelenített és nyilvánossá tett reprezentációkon keresztül lehetséges. A kutatás számára ebben az értelemben a kollektív emlékezet nem absztrakció, hanem helyekben reprezentálódik. Az emlékezet fizikai keretét jelentő közegnek, az emlékezet helyévé változott tér-

⁶ Vö: Shils 1987.

⁷ Vö: Nora 1992, 2002, 2007.

⁸ Chastel 2004: 125.

⁹ Vö: Hobsbawm–Ranger eds. 1983.

¹⁰ Magyarul: Hobsbawm 1987.

¹¹ Hobsbawm 1987: 181.

nek és magának az emlékezetkutatásnak egyik kidolgozója Pierre Nora.¹² Provokatív, programadó tanulmányában a történelem felgyorsulásáról, az emlékezet eltűnéséről beszél: „Csak azért beszélünk annyit az emlékezeztől, mert már nincs. [...] A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieus de mémoire*].”¹³ Jan Assmann ezt úgy fogalmazta meg, hogy az emlékezetnek „helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik”,¹⁴ az emlékezés tereket alakít ki és rendez át. A szerző éppen a térbeliesítést nevezi meg mindenfajta *mnemotechnika* (értelemátolás, -felelevenítés, -közvetítés) legősibb, legeredetibb eszközének.¹⁵ A fontosnak ítélt emlékezet technikai eszközökkel történő megörökítése, externalizációja implikálja az írás használatát is.

4. Az egyéni emlékezés többnyire spontán folyamataival szemben a kollektív emlékezet szervezést igényel és a társadalom tagjainak a figyelmét feltételezi. Maurice Halbwachs azt állította, hogy az egyén emlékezése mindig (meghatározott) *társadalmi keretben* zajlik és tölti be funkcióját. Az emlék kollektív jellegét a közös tudatállapotra való referálás adja; az emlékezetben a társadalmi környezethez való tartozás tükröződik vissza. A társadalmi keret pedig az emlékezetet felülvizsgáló, működtető intézményként tételeződik, amely az emlékezési eseményt szabályozva a társadalmi konszenzust biztosítja. Ez az azonos társadalmi környezet hasonló módon formázza, mintázza az emlékezetet, az emlékezés folyamatát. A közös társadalmi helyzetek, a közös társadalmi tapasztalatok közelítik egymáshoz az egyéni emlékezetet.¹⁶ A kutatás szempontjából fontos, hogy ilyen szabályozó intézményeknek tekintsük azokat a társadalmi csoportokat (egyletek, szervezetek, társaságok, klubok stb.), amelyek létrehozzák, fenntartják, működtetik a vizsgált események emlékezetét.¹⁷

5. A kollektív emlékezet használata többnyire fesztív időkeretben zajlik. A megemlékezési rítus során egy *alpnarratíva* (*master narrative*) segítségével emlékezik a közösség saját identitására. „A megemlékezési szertartásokat megkülönbözteti más rítusoktól az a tény, hogy nyíltan utalnak mintaképnek tekintett személyekre vagy eseményekre, akár történeti, akár mitológiai létezését tulajdonítanak ezeknek; ebből következően az ilyesfajta rítusok rendelkeznek egy kizárólag rájuk jellemző további tulajdonsággal. Ezt a sajátosságot rituális újraelőadásnak [*ritual re-enactment*] nevezhetjük, amely alapvető jelentőségű a közösségi emlékezet kialakításában.”¹⁸ Az újraelőadás retorikáját (*a rhetoric of re-enactment*) a *naptári* (*calendarically* observed repetition), *verbális* (*verbal* repetition) és *gesztusok* (*gestural* repetition) révén történő artikulációs módok alkalmazása jelenti.¹⁹ A periodikusan ismétlődő ünnepek számára a *kronologikus hasonlóság* (*chronological similarity*) magával hozza és megengedi

¹² Az emlékezetté vált hagyomány vizsgálatának nagyszabású vállalkozása az általa szerkesztett *Les Lieux de mémoire* (*Az emlékezet helyei*) című hétkötetes munka. Nora réd. 1984–1992.

¹³ Magyarul: Nora 1999: 142.

¹⁴ Assmann 1999: 40.

¹⁵ Assmann 1999: 60.

¹⁶ Halbwachs 1925: VIII–IX.

¹⁷ Vö: Halbwachs 1925, 1950.

¹⁸ Connerton 1997: 75.

¹⁹ Connerton 1997: 76.

ugyanazoknak a cselekvéseknek az ismétlését.²⁰ A kollektív emlékezet folytonosságát éppen az időnek ez a strukturálása és a felidézés állandósága biztosítja.

6. A kollektív emlékezet szervezése, a megemlékezési gyakorlatok a jelen múltként való szemlélésének eredményei. Émile Durkheim szerint minden társadalom megalkotja saját idejét.²¹ A társadalmi terméként definiált idő így csak többes számban érvényes: az idők társadalmi termékek. Erre a pluralításra javasolta Fernand Braudel 1946-ban a „szinte mozdulatlan” „földrajzi idő” fogalmát mint az „időn kívüli” időben íródó történelmet, később pedig a *hosszú időtartamét (longue durée)*.²² Ebben az idő-síkban céljuk láttatni a maguk történetét a megemlékező csoportok.

7. Nemcsak az emlékezés, hanem a *felejtés* is társadalmi gyakorlatnak,²³ kulturális viselkedésnek számít: a múlttól való reprezentáció használatának mellőzését jelenti.²⁴ Ebben az értelemben csatlakozunk ahhoz a nézethez, mely szerint az emlékezést és a felejtést egymást kiegészítő folyamatként kell tekintenünk akkor, amikor a kollektív emlékezet szerveződését kutatjuk. Az emlékezet szervezésének folyamatában ez a két mechanizmus feltételezi egymást, az emlékezési gyakorlat része az emlékéllítés és -lebontás is.

Kolozsvár felfedezése, kutatása, narratív megalkotása a 19. század elején-közepén kezdődött meg, a helyi örökség tudatosodása és kutatása azóta erősödnek és folyamatosnak mondható. A helytörténeti irodalom áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a kollektív/kulturális emlékezetnek nem volt tudatos kutatása, vizsgálata. Úgy tűnik, a hely történetének számontartása, a múlt megjelenítése, a műemlékekről és az emlékéllításokról való beszélés, az elmúlt idő és az emlékezet patrimonizálása három nagyobb paradigmában helyezkedett el. Ez a múlthoz való pragmatikai viszonyulások különbözőségeit is leképezte.

1. A történelmi reprezentációk a megtörtént és felhalmozott múltra mint (nemzeti) értékre irányították a figyelmet. A történelem és a múlt láthatóvá tétele a reformkorban bontakozott ki, legitimáló és presztízstermelő funkciója a nagy hatalomváltások során (trianoni és bécsi döntés, kommunista hatalomátvétel, 1989-es rendszerváltás) mindig előtérbe került, a helyről való beszélés újrakezdődött. A kisebbségi és többségi pozíciók, az aktuális magyar–román hatalmi viszonyok eltérő perspektívákban értelmezték újra a (lokális) hagyományt.

2. A művészettörténeti munkák a múltat reprezentáló alkotások esztétikai értékére, funkciójára irányították a figyelmet. Nemzeti teljesítményként artikulálódott az elődök által létrehozott szellemi és tárgyi hagyomány.

3. A turisztikai irodalom a lokális múlthoz látványosságként viszonyult. A kalauzok

²⁰ Connerton 1997: 77.

²¹ Durkheim 1912.

²² Legálaposabb kidolgozása: Braudel 1958; magyarul: Braudel 2007.

²³ Vö: Connerton 2009.

²⁴ Paul Connerton a felejtés hét típusát nevezi meg: *erőszakos törlés (repressive erasure)*, *előírt felejtés (prescriptive forgetting)*, *új identitást megalapozó felejtés (forgetting that is constitutive in the formation of a new identity)*, *strukturális amnézia (structural amnesia)*, *felejtés mint érvénytelenítés (forgetting as annulment)*, *felejtés mint tervszerű elavulás (forgetting as planned obsolescence)*, *felejtés mint megalázó némaság (forgetting as humiliated silence)* (Connerton 2008).

és városismertetőket kiállított, megmutatható és megcsodálható örökséget avatták élménnyé. A múlt érzékelhetővé, bejárhatóvá, használhatóvá tételét szolgálták.

A 20. század második felétől az 1989-es rendszerváltásig, a történelemről való (hivatalos) beszédmód átszerveződése (a társadalmi osztályok harcának ideológiája), a nemzetiségi viszonyok hatalmi mezőben való artikulálódása (főként a román–magyar hatalmi viszonyrendszer), illetve a média felügyelése (cenzúra) miatt a lokális történelemről szóló (nem hivatalos) diskurzus a média nyilvánossága alá szorult. Úgy tűnik, hogy a nemzeti szocializmus ideológiája maga alá gyűrte a nagy lokális narratívákat.

Az 1989-es rendszerváltás után megjelenő és tevékenykedő eruditák az elődök munkáira építve megalkottak egy olyan szöveghagyományt és rítust, amelyik a kolozsvári történelmi emlékezetéről szól, amelyben a felértékelődött múlt, identitáshagyomány játssza a főszerepet. Kijelölték a Kolozsvár múltjával kapcsolatos diskurzus terét, meghatározták e beszédmód összetevőit, kiemelték a jelen szempontjából fontos elemeket; a helytörténészek tehát a múltat őrzik és aktualizálják.²⁵

A helytörténészek jogot éreznek a lokális közösségről való beszéléshez. Mindegyre közlik és újratermelik a múlt reprezentációit, ébren tartják, korrigálják a kollektív emlékezetet. Azokat az eseményeket, amelyek kihullnak a nagyobb léptékű nemzetettörténelemből, a helytörténet kronológiájába illesztik. Ezáltal a helytörténet függetlenedik a hivatalos történelemtől. A lokális közösségre fókuszál és ehhez a múltat használja referenciaként. Megfigyelhető ennek az alakzatnak a médiában (visszaemlékezések, épülettörténetek stb.) és a nyilvános szférában (konferenciák, emlékestek, emléknapok, avatóünnepségek, megemlékezések, emléktúrák stb.) való állandó jelenléte.

A helytörténészek két eljárás módja érdemel említést. Egyrészt, azáltal, hogy a forrásokat feltárják, a levéltárakból előhozzák, megjelenítik a múltat, igyekezetükkel hozzájárulnak ahhoz, hogy a múlt közkinccsé, örökséggé váljon. Az elvont történelmet láthatóvá teszik, demokratizálják a (helyi) társadalomról való tudást. Másrészt, azáltal, hogy a korábban szobrok, emléktáblák, emlékművek állításával térbeliesített kollektív emlékezetnek, azaz a múlt reprezentációinak fényképeit, szövegeit megjelentetik munkáikban, a reprezentációk reprezentációit forgalmazzák. Ezek egy része lecsérlődött, felszámolódott: ma már nincs referenciális alapjuk a város terében. Ebben az értelemben egyes helytörténeti munkák már csak a kollektív emlékezet emlékezetét mutatják fel. A helytörténet számára azonban továbbra is a múlt lokális alakzataként kapnak helyet, mert ezek – a közhasznú események és fontos egyéni teljesítmények lenyomataként – legitimálják a múlttól való beszélést.

A Kolozsvárról való beszélés tulajdonképpen egy megszünt Kolozsvárnak a narrativizálása, a mentális képzelőerő kultiválása: célja megteremteni egy olyat, aminek látható nyoma nemigen van vagy éppenséggel nincs.

A lokális múlttól való beszélésnek, a lokális emlékezet termelésének egyéb összetevői és funkciói: 1. a felhalmozott szellemi és tárgyi emlék valamiféle nemzetekölcsi hagyomány (a nemzeti teljesítmény) része, amit meg kell menteni a felejtéstől, pusztulástól; 2. ez a jelentéstelített múlt szembeállítható a jelennel, és ebben a viszonyban a múlt a jelen (nemzet)erkölcsi fölérendeltje; 3. a beszédmód maga cse-

²⁵ Vö: Bensa 2001: 7.

lekvésként artikulálható: a múltat őrzi, az identitást újratemeri, a lokális és nemzeti viszonyokat meghatározza és fenntartja; 4. a múltat szociálisan használatba veszik: kiállítják, láthatóvá válik, beépül a mindennapokba; a családi emlékezet részeként a *történelem háziasítása (domestiquer l'histoire)*²⁶ történik meg; 5. a lokális identitást (lokálpatriotizmust)²⁷ hozza létre és tartja fenn.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a diszciplína, amelyik regisztrálja ezt az emlékezési gyakorlatot, visszahat az emlékezési gyakorlatra: miközben a múlt reprezentációit kutatja, reprezentációkat termel maga is.

Az adattárba szervezett anyag felosztásának szempontjait az alapozta meg, hogy az egyes korszakok hogyan valósítanak meg bizonyos emlékéllítási gyakorlatokat. A gyűjtött anyag tartalmát figyelembe véve az emlékéllítés történeti szakaszait előzetesen a következőképpen határoztam meg:

<i>Történeti szakasz</i>	<i>Korszak és tematika</i>	<i>Évek és emlékéllítések</i>	<i>Emlékezők átlag/ év</i>
1440–1799	a kezdetektől a reformkorig – a datálás gyakorlati funkciója	359 év – 188 adat	0,52%
1800–1867	a reformkortól a kiegyezésig – a datálás mint emlékéllítés	67 év – 46 adat	0,68%
1867–1918	az osztrák–magyar dualizmus kora – a nemzet emlékezete	51 év – 84 adat	1,64%
1918–1940	Erdélynek Romániával való egyesítésétől a II. bécsi döntésig – a hatalomváltás és emlékezete	22 év – 39 adat	1,77%
1940–1944	a „kis magyar világ” – visszatérő hatalom – rekonstruált emlékezet	4 év – 17 adat	4,25%
1945–1989	a II. világháború végétől az 1989-es rendszerváltásig (belső cezúrák: 1948, 1965) – a kommunizmus emlékezetkonstruálása	44 év – 154 adat	3,50%
1990–2004	a demokrácia korszaka – a megemlékezések kora	14 év – 177 adat	12,64%

A datálások és az emlékéllítések bemutatását és elemzését korszakok, tematikák és alakzatok alapján végeztem el. A kronológiai felosztás lehetővé tette a korszakok összehasonlítását, különbségeinek és egymáshoz való viszonyainak vizsgálatát. A tematikák és alakzatok mentén elrendezett emlékéllítés a leírás és értelmezés során áttekinthetővé tette az anyagot. Most csak néhány lényeges megállapításra térek ki.

²⁶ Vö: Fabre dir. 2000.

²⁷ Vö: Gyáni G. 2002: 67.

A múlt iránti érdeklődés, a múlt birtoklásának igénye a kolozsvári közelet állandó meghatározójának tűnik. Az első datálás 1440-ből származik, egy napóra felirata.²⁸ Az első (építési) emléktábla 1450-ből adatható, a plébánia építését jelzi.²⁹ A város terében állított első szobor (Szentháromság-szobor) 1744-ből származik,³⁰ az első (erdélyi) politikai jellegű emlékművet (Státua) 1831-ben állították.³¹ Az emlékéllítés általi emlékezés szokása végigkísérte a következő századokat is, egészen a jelenig.³² Fontos kiemelni, hogy ezek a megnyilvánulások nem mind a mai értelemben vett emlékeztet- szervezésekkel voltak azonosak, amennyiben az emlékéllítást a különböző társadalmi csoportoknak az identitását reprezentáló, azért szimbolikus eszközökkel harcoló tevékenységnek tekintjük. (A modernitás hozza létre azokat az emlékéllításokat, amelyek a nemzettudatra alapozódnak, illetve azokat erősítik.) A datálás, nyomhagyás, emlékeztetés történetiségükben változó kategóriákat jelentett, más-más konnotációja volt a különböző korszakokban, ugyanakkor más-más viszonyulás, magatartás kapcsolódott hozzájuk. A vizsgálat szempontjából van egy közös sajátosságuk: ezek a nyilvánosság- vagy kvázi-nyilvánosság- szánt objektumok és gesztusok a társadalmi időt tagolták, a mindenkorai társadalmaknak az időkezelését és – főként a későbbi korokra érvényesen – a múlthasználatát reprezentálták. A datálás és emlékéllítés történeti funkcióváltásait ebben az értelemben is igyekeztem megragadni.³³

Az *emlékéllítások tartalmát* illetően több tendencia volt kitapintható. Ha a megemlékezett eseményeket vizsgáljuk, akkor az időhöz való viszonyulás volt az egyik

²⁸ antoniu[s] a(nn)o m[xl?]; fordítás: [állította] Antal [apát], 1440-ben.

²⁹ H[a]ec structura fabricat est ad honorem s[an]cti michaelis/ archangeli per ven[erabi]le[m]: do[mi]nv[m] gregorii slevnig decre-/ tor[um] et artiv[m] bacc[alarevm]et pl[e]ba[nu]m hvi[us] civitatis de bonis[s]vvis/ pa[r]i[te]r d[ominorum] providor[um] thom[a]e rvffiet lawr[e]nt[us] slevnig iv-/ dictvms[im]il[ite]r hvi[us] civitat[is] avor[um]et progenitor[um] ip[s]i[us] et alior[um]/ bonor[um] ho[mi]nv[m] qvor[um] merles ercondita set in c[o]elis·M·L·[D]
Fordítás: Ezt az épületet építtette Szent Mihály főangyal tiszteletére tisztelendő Slevnig Gergely, a törvénytudomány és a szabad művészetek koszorúsa, ez időben a város [Kolozsvár] pébánosa, különösen előrelátó Veres Tamás és Slevnig Lőrinc városi bíró urak, az ő nagyatyja és szülői és más jó emberek javaiból, akiknek jutalma el van téve az egekben ML'(D) (=1050, azaz 1450). (Jakab Elek fordítása nyomán; vö: Jakab E. 1870: 441–442)

³⁰ Fogadalmi oszlop, az 1738 óta tartó pestisjárvány elmúlásakor, hálaadományként Kornis Antal főkörmányszéki tanácsos és felesége, Petki Anna **állította**.

³¹ FRANCISCO. I./ AUSTRIÆ. IMPERATORI./ HINGARIE. BOHEMIÆ. REGI./ MAGNO. PRINCIPI. TRANSSILVANIÆ./ PIO. FELICI. AUGUSTO./ ET./ CAROLINÆ. AUGUSTÆ./ IMPERATRICI. SERENISSIMÆ./ CHARUMHUNC. SUUM./ TRANSSILVANIÆ. PRINCIPATUM./ EIUSQUE. METROPOLIM./ A(NNO). D(OMINI). MDCCCXVII./ CLEMENTISSIME. INVISENTIBUS./ LIBERA. REGIA. CIVITAS./ CLAUDIOPOLIS./ DEVOTISSIME./ POSSUIT.

Fordítás: A kegyes, boldog és dicsőséges I. Ferencnek, Ausztria császáranak, Magyarország és Csehország királyának, Erdély nagyfejedelemének és Karolina Augusztá felséges császárnénak, akik Erdély nagyfejedelemiségét és annak székvárosát kegyesen meglátogatták az Úr 1817. esztendejében, Kolozsvár szabad királyi városa a legalázatosabban állította.

³² Összehasonlításként említem, hogy az erdélyi toronygombiratokat mint az emlékezés sajátos alakzatát a 17. századtól ismerjük. Keszeg Vilmos a legkorábbi ismert toronygombiratot 1601-ből, Marosvásárhelyről származtatja (vö: Keszeg 2006, 2008: 332–334).

³³ Vö: Jakab A. Zs. 2012b.

legszembeötlőbb. Ez a viszonyulás alakította a megemlékezés tárgyát is. Kezdetben a jelenben lezajló eseményeknek történt az emlékéllítés, később (ma is) a múlt vagy régimúlt eseményeinek kiemelése zajlott. Ebben a tendenciában helyezkedtek el kezdetben az egyéneket vagy a város közösségét érintő erődítmények építésének, lakóházak és épületelemek létrejöttének, a létrehozás körülményeinek a megjelenítései. A későbbi korszakok folyamán a felhalmozott múlt ismeretében, a retrospektív viszonyulás felerősödésével egyre inkább feltűntek a múlt eseményei az emléktáblákon. A 19. század végétől ez a visszatekintő magatartás egyre határozottabb lett, a múltteremtés technikája egyre kiforrottabb, intézményesítettebb. Az emlékéllítés korszakait áttekintve megállapítható az is, hogy az az eljárás, amely kezdetben az egyének (polgárok, fejedelmek, uralkodók) tetteinek, az egyház és város megvalósításainak manifesztációja volt, a 19. századtól átalakult a nemzet megjelenítésévé, manifesztálásává. A reformkor nemzeti mozgalmi nyomán a nemzeti alapon körvonalazódó csoport, közösség teljesítménye vált egyre inkább az emlékező és emlékéllítő jelen által értékelhetővé. Ezzel a tendenciával együtt az emlékéllítés nyelve is a latin nyelv használatáról látványos módon a nemzeti nyelv(ek) használatára tért át.

Amennyiben az *emlékéllítókra* vonatkozóan szeretnénk érvényes megállapításokat tenni, akkor ismét az emlékéllítés intézményesedésének folyamatát kell hangsúlyozni. Az emlékezet kihelyezését kezdetben a polgárok egyéni szándéka vagy a város vezetőségének döntése határozta meg. Az emlékéllítók a reformkori társadalmi differenciálódás során különféle csoportosulások, egyletek, társaságok, klubok, pártok stb. formájában jelentek meg. Ezek a közösségek a múltrol való beszélést, a múlt kihelyezését a közösségre érvényes interpretációk nyomán szervezték. Ennek értelmében vagy a nagy narratívák (ország- és nemzeti történelem, várostörténelem) megjelenítése okán irányították magukra a figyelmet (például a létrehozó szövegszerű feltüntetésével), vagy a saját múltjukat a nagyobb közösségre is érvényes tartalmait jelenítették meg (például a nagy narratívákra való hivatkozással), vagy a saját múltjukat, történelmet tették láthatóvá. Erre azért is szükség volt, mert a város lakossága folyamatosan újratöltődött. Ezeket a személyeket, csoportokat folyamatosan integrálni kellett.

Az emlékéllítást a társadalmi keretek változása, módosulása, megszűnése folytán a megjelenített, reprezentációkba szervezett múlt változása, módosulása, felszámolása követte. Ezek tényét, meglétét a történelmi cezúrákat és az azok nyomán kitermelődő reprezentációk, múltértelmezések bemutatásával és elemzésével bizonyítottam.

A legutóbbi korszak emlékéllítésait külön vizsgáltam. Az 1989 és 2004 közötti emlékezetszervezések bemutatásával azt bizonyítottam, hogy a nagy politikai és társadalmi változás a korábbi emlékezethez, a felépített múlthoz való viszonyulást is átrendezi, illetve a régi és az új rendszer közötti különbséget az emlékéllítések során is megjeleníti. A nyilvánosság, a társadalmi tér és a hely átértelmezése, múlttal való benépesítése a működő vagy emancipatorikus hatalmi csoportok folyamatosnak tűnő törekvése.

A kutatás eredményeit tézisekbe foglalva a következőkre szükséges kitérni:

1. Az első kolozsvári emlékéllítés 1440-re datálható. Az emléktábla és szobor általi emlékezés szokása azóta folyamatosnak, a 19. századtól egyre intenzívebbnek mondható. Az *emlékéllítések jellegét* tekintve egyrészt az önmagát dokumentáló, gyarapodó

és/vagy pusztuló város megjelenítését, másrészt pedig a városban zajló események megörökítését, illetve a város életének és a történelmi eseményeknek a szinkronba hozását kell kiemelnünk. Az emlékállítások kezdetben a jelen megörökítését szolgálták, majd az évszázadok előrehaladtával egyre inkább a közelmúlt és a régmúlt eseményeinek állítottak emléket. Ezzel összefüggésben elmondható, hogy az események rögzítése, illetve a múlt felidézése kapcsán a megidézett esemény és a jelen közötti viszony az organikusától az organizált kapcsolat fele, a funkcionálistól a legitimáló szándék irányába alakult.

2. Az *emlékállítás nyelve* kezdetben (a 15. századtól regisztrálhatóan), a kor hivatalos nyelvének megfelelően a latin volt, majd a 16. századi előzmények (sír feliratok) után, a 18–19. századi reformtörekvéseknek és a kor nemzeti mozgalmainak betudhatóan a nemzeti nyelvek irányába változott meg. A domináns nemzeti nyelv a magyar volt, majd az 1918-as egyesítés után a nyilvános térben megjelent a román nyelv. Az emlékezés nyelvének megválasztása a 20. század első felétől kezdődően etnikai konfliktusokat eredményezett. A második világháborút követően egyre inkább a román nyelv lett a domináns, a magyar pedig kiszorult a nyilvánosságból. Az 1989-es rendszerváltás után az újjászerveződő nyilvánosságban a román–magyar nyelv ismét egyensúlytalanságban jelent meg, a román nyelv nyilvánosságbeli dominanciájával számolhatunk. A kommemorációnak a feliratokban és a megemlékező szertartásokban alkalmazott nyelve ünnepélyes, választékos, hol a biblikus, hol a politikai, hol a tudományos nyelvhez áll közelebb.

3. Az *emlékállítások helye* a századok során egy jellemző tendencia szerint szerveződött: a zárt vagy félnyilvános terektől a nyilvános, a szakrális terekből a profán terekbe került át. A 20. században az emlékállításoknak egy másik tendenciája is megjelent: a hatalmi térből kiszorult csoportok vagy etnikumok a nemzetileg homogén terekben (templom, iskola) szervezték megemlékezéseiket. Így az emlékállításoknak a nyilvános térből való kiszorulása is regisztrálható. 4. Az *emlékezet kihelyezői* és az *emléktárgyak elkészítői* elválnak egymástól. Az utóbbit egyre inkább a szakosodás jellemezte, az emléktáblák, emlékművek és szobrok elkészítése a szakemberek (szobrászok, öntők, kőfaragók stb.) és erre szakosodott cégek feladata lett.

5. Az emlékezet kihelyezésének, a jelen vagy a múlt megörökítésének és megjelenítésének privilégiumát a domináns csoportok vagy intézmények a maguk számára tartják fenn. Történetiségben vizsgálva azt tapasztalhattuk, hogy az egyház, amely a kezdetektől nagyban meghatározta az emlékállításokat, a 19. századra egyre inkább átengedte a profán, laikus intézeteknek vagy intézményeknek a megemlékezések előjogát. Az idő felügyelése, a múlt őrzése egyre inkább a világi intézmények felügyelete alá került. Illetve kimutatható egy másik tendencia is: a nyilvánosságban megjelenni nem tudó csoportok vagy etnikumok a szakrális kontextusokba vagy nemzetileg homogén – de zártabb – terekbe húzódnak vissza.

6. Ezzel összefüggésben a megemlékezési rítusok a templomok teréből, az egyházak felügyelete alól kikerülve egyre inkább profanizálódtak. Az emlékezés lezajlása, a ceremoniális keret ugyanúgy látványos maradt, de profán tartalmakkal töltődött fel. A szekularizálódott emlékezési események is egyre ritualizáltabbá váltak, a megemlékezések többnyire a politikai szertartásokká, a rivalizáló csoportok és etnikumok

manifesztációiként zajlanak. 7. Az emlékezet szervezése különféle társadalmi funkciókat tölt be. A kolozsvári kutatásban az alábbi funkciók azonosíthatók: megőrzi az események és személyiségek emlékezetét; jelenvalóvá teszi a lehetséges (értelmezett, megszerkesztett) múltat; összeköti a jelen társadalmát a múlt társadalmával, a megemlékezések az élőket és holtakat egyazon közösség tagjaivá avatják;³⁴ erősíti a genealógiai tudatot, a korok és generációk közötti szolidaritást;³⁵ a társadalom és a társadalmi rend, ideológia és társadalmi gyakorlat láthatóvá tétele és legitimálása; a helyről való tudás identitást biztosít a társadalom tagjai számára;³⁶ az emlékezet lokalitást termel és dokumentál.³⁷

Amint láthattuk, a társadalom színterein új rítus jelent meg, amely a 20. századra az egyik legmeghatározóbb, legérzékenyebb, közösséget szervező és identitásokat modelláló tényezővé vált. Ez pedig az *emlékezés rítusa*. Az emlékállításokat történetiségükben vizsgálva megállapítható, hogy a megemlékezések a 20. század végéig egyre népszerűbbek lettek (egyre népesebb közönséget szólítottak meg, illetve mozgósítottak). Az utóbbi évtizedekben egy másik tendencia is érvényesült: az emlékállítások partikularizálódásával a megemlékezések egy része egyre professzionálisabb (kis csoportokat mobilizáló, kisebb társadalmi formációk múltját megjelenítő) lett. Magyar–román viszonylatban a megemlékezések megosztották a városi társadalmat. De ugyanígy megállapítható az is, hogy a magyar nemzetiségi keretben szerveződő kitalált hagyomány is integráló-egységessítő (az azonosságokat demonstráló), illetve differenciáló-megosztó (különbségeket láthatóvá tevő) rutinokat is elkezdett termelni.

Irodalom

APPADURAI, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio*. XII. 3. 3–31.

ASSMANN, Jan

1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

BAUSINGER, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. (Folklór.) Fordította Szíjártó Zsolt. Budapest: Osiris Kiadó–Századvég Kiadó.

BENSA, Alban

2001 Fièvres d’histoire dans la France contemporaine. In Bensa, Alban – Fabre, Daniel (éd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) 1–12. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l’homme.

BLOCH, Marc

1996 *A történész mestersége. Történelemelméleti írások*. (Osiris Könyvtár.) Budapest: Osiris Kiadó.

³⁴ Vö: Connerton 1997.

³⁵ Vö: Bloch 1996: 32–40.

³⁶ Vö: Bausinger 1995: 53.

³⁷ Vö: Appadurai 2001.

BRAUDEL, Fernand

1958 Histoire et sciences sociales. La longue durée. *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*. XIII. 4. 725–753.

2007 A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. In Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. (Atelier füzetek, 9.) 163–192. Budapest: L'Harmattan Kiadó–Atelier.

CHASTEL, André

2004 Az örökség fogalma. In Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek, 7.) 97–132. Budapest: L'Harmattan–Atelier.

CONNERTON, Paul

1997 Megemlékezési szertartások. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. 64–82. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.

2008 Seven types of forgetting. *Memory Studies*. I. 1. 59–71.

2009 *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.

DURKHEIM, Émile

1912 *Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Paris: Alcan.

FABRE, Daniel (dir.)

2000 *Domestiquer l'histoire. Ethnologie des monuments historiques*. (Collection Ethnologie de la France, 15.) Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme.

GYÁNI Gábor

2002 *Történezdiskurzusok*. (A múlt ösvényén.) Budapest: L'Harmattan Kiadó.

HALBWACHS, Maurice

1925 *Les Cadres sociaux de la mémoire*. (Collection Les Travaux de l'Année Sociologique.) Paris: Librairie Félix Alcan.

1950 *La Mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France.

HOBSBAWM, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. 127–197. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (eds.)

1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

JAKAB Albert Zsolt

2012a *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

2012b *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

JAKAB Elek

1870 *Kolozsvár története. Első kötet, oklevéltárral. Ős-, ó- és középkor. (513 Kr. e.–1540 Kr. u.)* Buda: Kiadja szab. kir. Kolozsvár város közönsége.

KESZEG Vilmos

2006 *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) Kolozsvár: KJNT–BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék.

NORA, Pierre

- 1992 *L'ère de la commémoration.* In Nora, Pierre (dir.): *Les Lieux de mémoire.* III. *Les France* 3. *De l'archive à emblème. (Enregistrement, Hauts lieux, Identifications.)* 975–1012. Paris: Gallimard.
- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas.* X. 3. 142–157.
- 2002 Reasons for the current upsurge in memory. *Eurozine.* (<http://www.eurozine.com/pdf/2002-04-19-nora-en.pdf>)
- 2007 Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. *Magyar Lettre Internationale.* 66. 35–37.

NORA, Pierre (réd.)

- 1984 *Les Lieux de mémoire.* I. *La République. (Symboles, Monuments, Pédagogie, Commémorations, Contre-mémoire.)* Paris: Gallimard.
- 1986a *Les Lieux de mémoire.* II. *La Nation* 1. (*Héritage, Historiographie, Paysages.*) Paris: Gallimard.
- 1986b *Les Lieux de mémoire.* II. *La Nation* 2. (*Le territoire, L'État, Le Patrimoine.*) Paris: Gallimard.
- 1986c *Les Lieux de mémoire.* II. *La Nation* 3. (*La Gloire, Les Mots.*) Paris: Gallimard.
- 1992a *Les Lieux de mémoire.* III. *Les France* 1. *Conflits et partages. (Divisions, politiques, Minorités religieuses, Partages de l'espace-temps.)* Paris: Gallimard.
- 1992b *Les Lieux de mémoire.* III. *Les France* 2. *Traditions. (Modèles, Enracinements, Singularités.)* Paris: Gallimard.
- 1992c *Les Lieux de mémoire.* III. *Les France* 3. *De l'archive à emblème. (Enregistrement, Hauts lieux, Identifications.)* Paris: Gallimard.

SHILS, Edward

- 1987 A hagyomány. Bevezetés. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény.* (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák, 1.) 15–66. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Zsolt Albert Jakab

The Social Functions of Memory in Cluj between 1440 and 2012

The aim of this paper is to present, briefly describe and interpret all figures of memory, as well as representations and processes linked to the issue of local, cultural and/or collective memorial forms and social problems in the city of Cluj-Napoca. Subsequently, I have analyzed the process of cultural memory performance, the strategies of memory formation and the social use and functions of memory, as they occur in one urban context. By sorting out Cluj-Napoca as my fieldwork, I intended to offer a more or less complete image on the use of time, techniques of dealing with the past and the relation between memory and locality. The analysis of memory construction, its “spatialization” and use were grounded on a review and research of commemorative actions (memorial plaques and statues) as well as commemorative rituals and festivities.

